ΑΠΌΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΊΟΥ (τμήμα μείζονος συνθέσεως)

της 15ης Ιουλίου 2021 *

«Προδικαστική παραπομπή – Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων – Οργάνωση του χρόνου εργασίας – Μέλη των ενόπλων δυνάμεων – Δυνατότητα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης – Άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – Πεδίο εφαρμογής – Άρθρο 1, παράγραφος 3 – Οδηγία 89/391/ΕΟΚ – Άρθρο 2, παράγραφος 2 – Δραστηριότητες του στρατιωτικού προσωπικού – Έννοια του "χρόνου εργασίας" – Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας – Ένδικη διαφορά με αντικείμενο τις αποδοχές του εργαζομένου»

Στην υπόθεση C-742/19,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Vrhovno sodišče (Ανώτατο Δικαστήριο, Σλοβενία) με απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2019, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 10 Οκτωβρίου 2019, στο πλαίσιο της δίκης

B. K.

κατά

Republika Slovenija (Ministrstvo za obrambo),

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (τμήμα μείζονος συνθέσεως),

συγκείμενο από τους K. Lenaerts, Πρόεδρο, R. Silva de Lapuerta, Αντιπρόεδρο, J.-C. Bonichot, M. Βηλαρά, E. Regan και N. Piçarra, προέδρους τμήματος, T. von Danwitz, M. Safjan, D. Šváby, S. Rodin, K. Jürimäe, K. Λυκούργο (εισηγητή), P. G. Xuereb, L. S. Rossi και I. Jarukaitis, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe

γραμματέας: R. Şereş, διοικητική υπάλληλος,

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία και κατόπιν της επ' ακροατηρίου συζητήσεως της 21ης Σεπτεμβρίου 2020,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

– ο B. K., εκπροσωπούμενος από τον M. Pukšič, odvetnik,

– η Σλοβενική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις A. Grum και A. Dežman Mušič,

* Γλώσσα διαδικασίας: η σλοβενική.

– η Γερμανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον J. Möller και την S. Eisenberg,

– η Ισπανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον S. Jiménez García,

– η Γαλλική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις A.-L. Desjonquères, E. de Moustier και N. Vincent, καθώς και από τους T. Stehelin και A. Ferrand,

– η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από την B. Rous Demiri και από τους N. Ruiz García και M. van Beek,

αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα που ανέπτυξε τις προτάσεις του κατά τη συνεδρίαση της 28ης Ιανουαρίου 2021,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

1 Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2 της οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας (ΕΕ 2003, L 299, σ. 9).

2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του B. K. και της Republika Slovenija (Ministrstvo za obrambo) [Δημοκρατίας της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας)] με αντικείμενο πρόσθετη αμοιβή για υπερωριακή απασχόληση.

Το νομικό πλαίσιο

Το δίκαιο της Ένωσης

Η οδηγία 76/207/ΕΟΚ

3 Το άρθρο 3, παράγραφος 1, της οδηγίας 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 9ης Φεβρουαρίου 1976, περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/002, σ. 70), όριζε τα εξής:

«Η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως συνεπάγεται την απουσία κάθε διακρίσεως που βασίζεται στο φύλο, όσον αφορά τους όρους, συμπεριλαμβανομένων και των κριτηρίων επιλογής, προσβάσεως σε απασχολήσεις, σε θέσεις εργασίας, ανεξάρτητα από τομέα ή κλάδο δραστηριότητος, και για όλες τις βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας.»

Η οδηγία 89/391/ΕΟΚ

4 Το άρθρο 2 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 12ης Ιουνίου 1989, σχετικά με την εφαρμογή μέτρων για την προώθηση της βελτίωσης της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων κατά την εργασία (ΕΕ 1989, L 183, σ. 1), προβλέπει τα εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλους τους δημόσιους ή ιδιωτικούς τομείς δραστηριοτήτων (βιομηχανικές, γεωργικές, εμπορικές, διοικητικές, εκπαιδευτικές, πολιτιστικές δραστηριότητες, δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, αναψυχής κλπ.).

2. Η παρούσα οδηγία δεν εφαρμόζεται όταν δεν το επιτρέπουν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα, π.χ. στις ένοπλες δυνάμεις ή στην αστυνομία, ή ορισμένων συγκεκριμένων δραστηριοτήτων στις υπηρεσίες πολιτικής άμυνας.

Στην περίπτωση αυτή, πρέπει να εξασφαλίζεται, όσον αυτό είναι δυνατόν, η ασφάλεια και η υγεία των εργαζομένων, έχοντας υπόψη τους στόχους της παρούσας οδηγίας.»

Η οδηγία 89/656/ΕΟΚ

5 Το άρθρο 1 της οδηγίας 89/656/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 30ής Νοεμβρίου 1989, σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας για τη χρήση από τους εργαζόμενους εξοπλισμών ατομικής προστασίας κατά την εργασία (τρίτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ) (ΕΕ 1989, L 393, σ. 18), ορίζει τα εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία, που είναι η τρίτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ, καθορίζει τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφαλείας και υγείας για τη χρήση, από τους εργαζομένους κατά την εργασία, εξοπλισμών ατομικής προστασίας.

2. Οι διατάξεις της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ εφαρμόζονται πλήρως σ' ολόκληρο τον τομέα που αναφέρεται στην παράγραφο 1, με την επιφύλαξη περισσότερο περιοριστικών ή/και ειδικών διατάξεων που περιέχονται στην παρούσα οδηγία.»

6 Το άρθρο 2 της οδηγίας αυτής έχει ως εξής:

«1. Για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας, ως εξοπλισμός ατομικής προστασίας νοείται κάθε εξοπλισμός τον οποίο ο εργαζόμενος πρέπει να φορά ή να κρατά για να προστατεύεται από έναν ή περισσότερους κινδύνους για την ασφάλεια ή την υγεία του κατά την εργασία καθώς και κάθε συμπλήρωμα ή εξάρτημα που εξυπηρετεί αυτό το σκοπό.

2. Ο ορισμός που αναφέρεται στην παράγραφο 1 δεν καλύπτει:

[…]

γ) τον εξοπλισμό ατομικής προστασίας των στρατιωτικών, των αστυνομικών και του προσωπικού των υπηρεσιών τήρησης της τάξης·

[…]».

Η οδηγία 2003/88

7 Το άρθρο 1, παράγραφος 3, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 2003/88 έχει ως εξής:

«Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλους τους ιδιωτικούς ή δημόσιους τομείς δραστηριοτήτων, κατά την έννοια του άρθρου 2 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ, με την επιφύλαξη των άρθρων 14, 17, 18 και 19 της παρούσας οδηγίας.»

8 Το άρθρο 2 της οδηγίας αυτής, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ορισμοί», προβλέπει τα εξής:

«Κατά την έννοια της παρούσας οδηγίας, νοούνται ως:

1. “χρόνος εργασίας”: κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του, σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες ή/και πρακτικές·

2. “περίοδος ανάπαυσης”: κάθε περίοδος που δεν είναι χρόνος εργασίας·

[…]».

9 Το άρθρο 17, παράγραφος 3, της εν λόγω οδηγίας προβλέπει τα εξής:

«Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του παρόντος άρθρου, παρεκκλίσεις από τα άρθρα 3, 4, 5, 8 και 16, είναι δυνατόν να επιτρέπονται:

[…]

β) για τις δραστηριότητες φύλαξης και επίβλεψης που χαρακτηρίζονται από την ανάγκη συνεχούς παρουσίας για την προστασία των αγαθών και των προσώπων, ιδίως όταν πρόκειται για φύλακες και θυρωρούς ή επιχειρήσεις φύλαξης·

γ) για τις δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται από την ανάγκη να εξασφαλισθεί η συνέχεια της υπηρεσίας ή της παραγωγής […]·

[…]».

Η οδηγία 2013/35/ΕΕ

10 Το άρθρο 1 της οδηγίας 2013/35/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013, περί των ελαχίστων απαιτήσεων υγείας και ασφάλειας όσον αφορά την έκθεση των εργαζομένων σε κινδύνους προερχόμενους από φυσικούς παράγοντες (ηλεκτρομαγνητικά πεδία) (20ή ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ) και περί καταργήσεως της οδηγίας 2004/40/ΕΚ (ΕΕ 2013, L 179, σ. 1), ορίζει τα εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία, η οποία αποτελεί την 20ή ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ, καθορίζει τις ελάχιστες προδιαγραφές όσον αφορά στην προστασία των εργαζομένων από τους κινδύνους για την υγεία και την ασφάλειά τους οι οποίοι προκύπτουν ή ενδέχεται να προκύψουν λόγω της έκθεσης σε ηλεκτρομαγνητικά πεδία κατά την εργασία τους.

[…]

6. Με την επιφύλαξη αυστηρότερων ή ειδικότερων διατάξεων της παρούσας οδηγίας, η οδηγία 89/391/ΕΟΚ εξακολουθεί να εφαρμόζεται πλήρως στο σύνολο του αναφερόμενου στην παράγραφο 1 τομέα.»

11 Το άρθρο 10, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής έχει ως εξής:

«Κατά παρέκκλιση των υποχρεώσεων του άρθρου 3 αλλά με την επιφύλαξη του άρθρου 5 παράγραφος 1, εφαρμόζονται οι ακόλουθες διατάξεις:

[…]

β) τα κράτη μέλη μπορούν να επιτρέπουν την εφαρμογή ισοδύναμου ή ειδικότερου συστήματος προστασίας για το προσωπικό που απασχολείται σε επιχειρησιακές στρατιωτικές εγκαταστάσεις ή ενέχεται σε στρατιωτικές δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων και οι διεθνείς κοινές στρατιωτικές ασκήσεις, υπό την προϋπόθεση ότι αποτρέπονται οι δυσμενείς επιπτώσεις για την υγεία και οι κίνδυνοι για την ασφάλεια·

[…]».

Το σλοβενικό δίκαιο

12 Το άρθρο 46 της Kolektivna pogodba za javni sektor (συλλογικής σύμβασης εργασίας για τον δημόσιο τομέα), όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης (Uradni list RS, αριθ. 57/2008 επ.), όριζε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δικαιούνται αποζημίωση για τις περιόδους ετοιμότητας προς εργασία ίση με το 20 % του βασικού ωρομισθίου, χωρίς οι περίοδοι αυτές να θεωρούνται χρόνος εργασίας.

13 Η αιτιολογική έκθεση της συλλογικής σύμβασης είχε ως εξής:

«Η ετοιμότητα προς εργασία σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει δυνατότητα συνεχούς επικοινωνίας με τον δημόσιο υπάλληλο, προκειμένου να μπορεί να μεταβεί στην εργασία του εκτός του ωραρίου εργασίας. Η εντολή για την ετοιμότητα πρέπει να δίνεται γραπτώς. Το ποσό της αποζημίωσης ετοιμότητας είναι το ίδιο, ανεξάρτητα από το αν ο δημόσιος υπάλληλος τίθεται σε ετοιμότητα κατά την ημέρα, τη νύχτα, τις εργάσιμες ημέρες, τις Κυριακές ή τις αργίες.»

14 Το άρθρο 5 του Zakon o obrambi (νόμου περί άμυνας), της 20ής Δεκεμβρίου 1994 (Uradni list RS, αριθ. 82/94), όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης (στο εξής: ZObr), ορίζει στο σημείο 14 ότι ως στρατιωτικός για τους σκοπούς του νόμου αυτού νοείται όποιος ασκεί στρατιωτικά καθήκοντα, διευκρινίζει δε στο σημείο 14 bis ότι ως εργαζόμενος για τους σκοπούς του ίδιου νόμου νοείται ο στρατιωτικός, ο πολιτικός υπάλληλος των ενόπλων δυνάμεων και κάθε άλλο πρόσωπο που ασκεί, κατ' επάγγελμα, ειδικά καθήκοντα διοικητικής ή τεχνικής φύσεως στο υπουργείο.

15 Κατά το άρθρο 51 του ZObr, οι στρατιωτικοί ενδέχεται, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να εκτελέσουν ένοπλη υπηρεσία επιφυλακής.

16 Το άρθρο 97č του ZObr, το οποίο αφορά την υπηρεσία επιφυλακής, ορίζει τα εξής:

«(1) Οι υπηρεσίες επιφυλακής διαρκούν κατά κανόνα 24 συναπτές ώρες.

(2) Οι στρατιωτικοί σε "υπηρεσία επιφυλακής" θεωρούνται ως εργαζόμενοι με διακεκομμένο ωράριο. Ο χρόνος κατά τον οποίο δεν ασκούν καμία πραγματική επαγγελματική δραστηριότητα δεν συνυπολογίζεται στον χρόνο εργασίας, αλλά θεωρείται ως χρόνος ετοιμότητας στον τόπο εργασίας.

(3) Η ημερήσια ενεργή άσκηση καθηκόντων κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας επιφυλακής δεν υπερβαίνει τις δώδεκα ώρες. Σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ή προκειμένου να ολοκληρωθεί ήδη αρξαμένη δραστηριότητα, ο χρόνος εργασίας των στρατιωτικών μπορεί κατ' εξαίρεση να παρατείνεται, αλλά, στην περίπτωση αυτή, οι ώρες εργασίας που πραγματοποιήθηκαν πέραν των δώδεκα ωρών εργασίας θεωρούνται ώρες υπερωριακής απασχόλησης.

(4) Η υπηρεσία επιφυλακής μπορεί να διαρκεί έως και επτά συναπτές ημέρες κατ' ανώτατο όριο. Οι στρατιωτικοί δικαιούνται διαλείμματα για ανάπαυση στον τόπο εκτέλεσης της υπηρεσίας, κατά τρόπον ώστε δώδεκα ώρες να θεωρούνται ως κανονικός χρόνος εργασίας και οι δώδεκα ώρες που υπολείπονται να θεωρούνται ως περίοδος ετοιμότητας προς εργασία.»

17 Το άρθρο 97e του ZObr, το οποίο αφορά την ετοιμότητα προς εργασία, ορίζει τα εξής:

«(1) Χρόνος ετοιμότητας είναι ο χρόνος κατά τον οποίο ο εργαζόμενος πρέπει να παραμένει στον τόπο εργασίας, σε καθορισμένο τόπο ή κατ' οίκον, όντας έτοιμος να αναλάβει εργασία.

(2) Ο χρόνος ετοιμότητας προς εργασία δεν συνυπολογίζεται στον αριθμό των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων ωρών εργασίας. Στην περίπτωση που ο εργαζόμενος πρέπει να εργαστεί πραγματικά κατά την περίοδο ετοιμότητας, οι ώρες πραγματικής εργασίας συνυπολογίζονται στον αριθμό των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων ωρών εργασίας.

(3) Ο Υπουργός καθορίζει τις περιπτώσεις και τις τεχνικές λεπτομέρειες εφαρμογής της ετοιμότητας στον χώρο εργασίας, σε καθορισμένο τόπο ή κατ' οίκον. Οι περιπτώσεις και οι τεχνικές λεπτομέρειες εφαρμογής της ετοιμότητας στις ένοπλες δυνάμεις καθορίζονται από τον Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Άμυνας.

(4) Η ετοιμότητα προς εργασία σε καθορισμένο τόπο εξομοιώνεται με την ετοιμότητα προς εργασία στον τόπο εργασίας.»

18 Ο Pravila službe v Slovenski vojski (κανονισμός υπηρεσίας στις σλοβενικές ένοπλες δυνάμεις) (Uradni list RS, αριθ. 84/09) ορίζει την έννοια της «επιφυλακής» ως εξής:

«Η επιφυλακή θεωρείται μάχιμη αποστολή σε καιρό ειρήνης […], κατά τη διάρκεια της οποίας ο στρατιωτικός που την εκτελεί μπορεί επίσης να κάνει χρήση όπλων και θανάσιμης βίας σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 51 του ZObr. Η υπηρεσία επιφυλακής εκτελείται σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα (στο πλαίσιο περιόδου 7 ημερών με συνεχή παρουσία, ήτοι παρουσία 24 ωρών ημερησίως στον τόπο εργασίας) με σκοπό την κατάλληλη οργάνωση της εργασίας. Η υπηρεσία επιφυλακής οργανώνεται στο επίπεδο της στρατιωτικής μονάδας, η οποία μεριμνά επίσης ώστε όσοι υπηρετούν στην ίδια μονάδα να φέρουν εξίσου το βάρος των υπηρεσιών επιφυλακής. Η υπηρεσία επιφυλακής έχει ιδιαίτερη στρατιωτική και στρατηγική σημασία. Η εξασφάλιση της συνεχούς επιχειρησιακής ετοιμότητας αποτελεί βασικό καθήκον των ενόπλων

δυνάμεων σε καιρό ειρήνης. Προκειμένου να εξασφαλισθεί κατάλληλο επίπεδο προετοιμασίας σε καιρό ειρήνης, οι ένοπλες δυνάμεις διατηρούν μόνιμες στρατιωτικές δυνάμεις και εφαρμόζουν μόνιμα μέτρα επέμβασης. Οι μόνιμες στρατιωτικές δυνάμεις εξασφαλίζουν τη διαρκή διαθεσιμότητα και τη δυνατότητα στρατιωτικής ή μη επέμβασης των ενόπλων δυνάμεων στο έδαφος, στα χωρικά ύδατα και στον εναέριο χώρο της Δημοκρατίας της Σλοβενίας. Οι δυνάμεις άμυνας αποτελούν μέρος των μόνιμων στρατιωτικών δυνάμεων.

Η υπηρεσία επιφυλακής εκτελείται από ένοπλη μονάδα ή ομάδα στρατιωτικών που διασφαλίζει την προστασία των προσώπων, των εγκαταστάσεων, των περιουσιακών στοιχείων και της επικράτειας. […]

Οι γενικές υποχρεώσεις των προσώπων που εκτελούν υπηρεσία επιφυλακής είναι να προστατεύουν και να υπερασπίζονται ό,τι τους έχει ανατεθεί (εγκαταστάσεις, πρόσωπα κ.λπ.) τελώντας σε επαγρύπνηση, να μην εγκαταλείπουν το όπλο τους, αλλά να είναι διαρκώς έτοιμοι να το χρησιμοποιήσουν, να μην εγκαταλείπουν τη θέση σκοπού έως ότου αντικατασταθούν, να μην επιτρέπουν σε κανέναν πλην των ανωτέρων τους, των υποδιοικητών ή αξιωματικών υπηρεσίας, των υπευθύνων επιφυλακής ή υπευθύνων επιτήρησης να πλησιάσει τη σκοπιά ή το προστατευόμενο κτίριο ή να μετακινηθεί εντός απαγορευμένης περιοχής. Όσοι εκτελούν υπηρεσία επιφυλακής οφείλουν επίσης να προβούν σε σύλληψη προσώπων, όπως προβλέπεται για ορισμένες θέσεις σκοπού, και να παραμένουν σε επαφή και αποκλειστική επικοινωνία με τον αξιωματικό υπηρεσίας και τα λοιπά όργανα υπηρεσίας, να ενημερώνουν τον αξιωματικό υπηρεσίας σε περίπτωση έκτακτου συμβάντος ή πυρκαγιάς πλησίον τους, απειλής για το προστατευόμενο αντικείμενο ή τη στρατιωτική δύναμη λόγω φυσικών ή άλλων καταστροφών, καθώς και όταν ασθενήσουν ή χρήζουν οποιασδήποτε άλλης μορφής βοήθειας.

Οι δυνάμεις ασφαλείας εξασφαλίζουν την ασφάλεια των εγκαταστάσεων, των εγγράφων, των προσώπων, των όπλων και του στρατιωτικού εξοπλισμού, των πυρομαχικών και άλλων υλικών κατά διαφόρων μορφών απειλής. […]»

Η διαφορά της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

19 Κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου 2014 και Ιουλίου 2015, ο Β. Κ. εκτελούσε, ως υπαξιωματικός των σλοβενικών ενόπλων δυνάμεων, «υπηρεσία επιφυλακής» επτά συναπτών ημερών ανά μήνα κατά τη διάρκεια της οποίας όφειλε να είναι διαθέσιμος και να παραμένει συνεχώς στους χώρους του στρατοπέδου στο οποίο υπηρετούσε. Η «υπηρεσία επιφυλακής» περιελάμβανε τόσο χρονικά διαστήματα κατά τα οποία ο Β. Κ. όφειλε να εκτελεί καθήκοντα πραγματικής φρούρησης όσο και χρονικά διαστήματα κατά τα οποία μόνη του υποχρέωση ήταν να είναι στη διάθεση των ανωτέρων του. Σε περίπτωση απροειδοποίητης άφιξης της στρατιωτικής αστυνομίας, επιθεώρησης ή εφόδου, ήταν υποχρεωμένος να κάνει σχετική μνεία στην οικεία κατάσταση υπηρεσίας και να εκτελέσει τα καθήκοντα που του ανέθεταν οι ανώτεροί του.

20 Το Υπουργείο Άμυνας εκτίμησε ότι, για καθεμία από τις ως άνω ημέρες «υπηρεσίας επιφυλακής», ως χρόνος εργασίας έπρεπε να θεωρηθούν οκτώ ώρες και, επομένως, κατέβαλε στον Β. Κ. τις κανονικές αποδοχές για τις εν λόγω οκτώ ώρες. Για τις υπόλοιπες ώρες, στον Β. Κ. καταβλήθηκε μόνο αποζημίωση ετοιμότητας η οποία ανερχόταν σε 20 % των βασικών του αποδοχών.

21 Ο B. K. άσκησε αγωγή ενώπιον των σλοβενικών δικαστηρίων ζητώντας να του καταβληθεί αμοιβή υπερωριακής εργασίας για τις ώρες κατά τις οποίες, ενόσω διαρκούσε η «υπηρεσία επιφυλακής», δεν ασκούσε μεν καμία πραγματική δραστηριότητα στην υπηρεσία του εργοδότη του, αλλά ήταν υποχρεωμένος να είναι στη διάθεση των ανωτέρων του, εντός του στρατοπέδου και μακριά από την κατοικία του και την οικογένειά του.

22 Κατόπιν της απόρριψης της αγωγής του σε πρώτο και σε δεύτερο βαθμό, ο B. K. άσκησε αναίρεση ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου.

23 Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει, πρώτον, ότι η οδηγία 2003/88, σύμφωνα με το άρθρο της 1, παράγραφος 3, σε συνδυασμό με το άρθρο 2 της οδηγίας 89/391, δεν εφαρμόζεται όταν δεν το επιτρέπουν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα. Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά, παραπέμποντας στην απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer κ.λπ. (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584), ότι η εξαίρεση αυτή θεσπίστηκε με μοναδικό σκοπό τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας των υπηρεσιών που είναι απολύτως απαραίτητες για την προστασία της ασφάλειας, της υγείας και της δημόσιας τάξης, σε εντελώς έκτακτες περιστάσεις όπου είναι αδύνατον να προγραμματιστεί ο χρόνος εργασίας των ομάδων επέμβασης και διάσωσης.

24 Το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί ότι, εν προκειμένω, ο B. K. εκτελούσε τη συνήθη εργασία του, ήτοι «υπηρεσία επιφυλακής» σε καιρό ειρήνης, σε τακτά χρονικά διαστήματα, χωρίς, κατά την επίμαχη στην κύρια δίκη περίοδο, να υπάρξει κάποιο απρόβλεπτο περιστατικό ή οποιοδήποτε έκτακτο συμβάν. Επομένως, κατά το αιτούν δικαστήριο, ο προγραμματισμός του χρόνου εργασίας του ενδιαφερομένου ουδόλως ήταν αδύνατος.

25 Το αιτούν δικαστήριο διερωτάται, ωστόσο, αν μπορεί να γίνει γενικώς επίκληση της εξαίρεσης του άρθρου 2 της οδηγίας 89/391 έναντι τόσο των στρατιωτικών σε καιρό ειρήνης όσο και των εργαζομένων στον τομέα της άμυνας.

26 Δεύτερον, ακόμη και αν υποτεθεί ότι η οδηγία 2003/88 έχει εφαρμογή εν προκειμένω, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία, ενόσω διαρκούσε η «υπηρεσία επιφυλακής», ο B. K. δεν ασκούσε καμία πραγματική δραστηριότητα στην υπηρεσία του εργοδότη του, αλλά ήταν υποχρεωμένος να είναι στη διάθεση των ανωτέρων του, εντός του στρατοπέδου, πρέπει να θεωρηθούν ως «χρόνος εργασίας» κατά την έννοια του άρθρου 2 της οδηγίας αυτής.

27 Το αιτούν δικαστήριο υπογραμμίζει ότι στο ερώτημα αυτό θα μπορούσε να δοθεί καταφατική απάντηση και επισημαίνει, εν συνεχεία, ότι, κατά το σλοβενικό δίκαιο, τα ως άνω χρονικά διαστήματα δεν συνυπολογίζονται στον χρόνο εργασίας, όπως και τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία ο στρατιωτικός υποχρεούται να παραμένει στην κατοικία του, και ότι και για τα δύο προβλέπεται το ίδιο επίπεδο αμοιβής, πράγμα που, κατά την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου, δεν συνάδει με την οδηγία 2003/88.

28 Υπό τις συνθήκες αυτές, το Vrhovno sodišče (Ανώτατο Δικαστήριο, Σλοβενία) αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Έχει εφαρμογή το άρθρο 2 της οδηγίας [2003/88] στους εργαζομένους που δραστηριοποιούνται στον τομέα της άμυνας και στο στρατιωτικό προσωπικό που εκτελεί υπηρεσία επιφυλακής σε καιρό ειρήνης;

2) Αντιτίθεται η διάταξη του άρθρου 2 της οδηγίας [2003/88] σε εθνική ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία δεν συνυπολογίζεται στον χρόνο εργασίας ο χρόνος ετοιμότητας στον τόπο εργασίας ή σε καθορισμένο τόπο (αλλά όχι κατ' οίκον) των εργαζομένων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της άμυνας και ο χρόνος παρουσίας του στρατιωτικού προσωπικού που εργάζεται στον τομέα της άμυνας κατά τη διάρκεια υπηρεσίας επιφυλακής, όταν το εν λόγω στρατιωτικό προσωπικό δεν ασκεί καμία πραγματική δραστηριότητα, πλην όμως υποχρεούται να είναι φυσικά παρόν στο στρατόπεδο;»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του παραδεκτού

29 Με τα προδικαστικά ερωτήματα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν ορισμένα χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια των οποίων τόσο οι στρατιωτικοί όσο και το πολιτικό προσωπικό που εργάζεται στον τομέα της άμυνας υποχρεούνται να παραμένουν στη διάθεση των ανωτέρων τους σε περίπτωση ανάγκης μπορούν να θεωρηθούν ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2 της οδηγίας 2003/88.

30 Πλην όμως, δεν αμφισβητείται ότι η διαφορά της κύριας δίκης αφορά αποκλειστικά μέλος του στρατιωτικού προσωπικού. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι τα προδικαστικά ερωτήματα, καθόσον αφορούν την κατάσταση του πολιτικού προσωπικού που εργάζεται στον τομέα της άμυνας, δεν έχουν καμία σχέση με το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης και είναι, ως εκ τούτου, σύμφωνα με πάγια νομολογία, απαράδεκτα (απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 2021, Consob, C-481/19, EU:C:2021:84, σκέψη 29 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος

31 Εισαγωγικώς, υπενθυμίζεται ότι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, στο πλαίσιο της διαδικασίας συνεργασίας μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου την οποία θεσπίζει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, στο Δικαστήριο απόκειται να δώσει στο εθνικό δικαστήριο μια χρήσιμη απάντηση που να του παρέχει τη δυνατότητα επιλύσεως της διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί. Υπό το πρίσμα αυτό, το Δικαστήριο μπορεί να αναδιατυπώσει, εφόσον είναι αναγκαίο, τα προδικαστικά ερωτήματα που του έχουν υποβληθεί. Επιπλέον, το Δικαστήριο ενδέχεται να χρειαστεί να λάβει υπόψη του κανόνες του δικαίου της Ένωσης στους οποίους δεν αναφέρθηκε ο εθνικός δικαστής με το ερώτημά του (απόφαση της 7ης Αυγούστου 2018, Smith, C-122/17, EU:C:2018:631, σκέψη 34 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

32 Ως προς το ζήτημα αυτό, επισημαίνεται αφενός ότι, προκειμένου να κριθεί αν, όπως ερωτά το αιτούν δικαστήριο, το άρθρο 2 της οδηγίας 2003/88 έχει εφαρμογή σε δραστηριότητα επιφυλακής που ασκεί στρατιωτικός σε καιρό ειρήνης, όπως είναι η «υπηρεσία επιφυλακής» που εκτελούσε ο Β. Κ. υπό τις συνθήκες που εκτίθενται στη σκέψη 19 της παρούσας απόφασης, πρέπει να εξεταστεί αν η δραστηριότητα αυτή εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας το οποίο δεν ορίζεται από το άρθρο της 2, αλλά από το άρθρο 1, παράγραφος 3.

33 Αφετέρου, το αιτούν δικαστήριο εκκινεί από την παραδοχή ότι η διαφορά της κύριας δίκης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Εντούτοις, κατά το μέτρο που η διαφορά αυτή αφορά στρατιωτικό, πρέπει προηγουμένως να εξεταστεί αν, όπως υποστήριξαν η Γαλλική και η Ισπανική Κυβέρνηση, το δίκαιο της Ένωσης δεν διέπει την οργάνωση του χρόνου εργασίας

των στρατιωτικών για τον λόγο ότι αυτή εμπίπτει στους ειδικότερους κανόνες οργάνωσης των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών που αποκλείονται, ως εκ της φύσεώς τους, από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

34 Υπό τις συνθήκες αυτές, προκειμένου να δοθεί στο αιτούν δικαστήριο χρήσιμη απάντηση που να του παρέχει τη δυνατότητα επίλυσης της διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί, πρέπει να αναδιατυπωθεί το πρώτο προδικαστικό ερώτημα και να γίνει δεκτό ότι, με αυτό, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, σε συνδυασμό με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, έχει την έννοια ότι αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας η δραστηριότητα επιφυλακής που ασκείται από στρατιωτικό σε καιρό ειρήνης.

35 Πρώτον, πρέπει να εξεταστεί αν το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ επιβάλλει τον αποκλεισμό του συνόλου των μελών των ενόπλων δυνάμεων από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και ιδίως των κανόνων σχετικά με την οργάνωση του χρόνου εργασίας.

36 Κατά το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, η Ένωση σέβεται, αφενός, την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή και, αφετέρου, τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Στην ίδια διάταξη διευκρινίζεται ότι η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους.

37 Ως προς το ζήτημα αυτό, επισημαίνεται ότι οι κύριες αποστολές των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών, οι οποίες συνίστανται στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και στην προστασία της εθνικής ασφάλειας, περιλαμβάνονται ρητώς στις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους που οφείλει να σέβεται η Ένωση δυνάμει του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

38 Εξάλλου, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι οι επιλογές στις οποίες προβαίνουν τα κράτη μέλη σχετικά με τη στρατιωτική τους οργάνωση και οι οποίες αποσκοπούν στην άμυνα προς υπεράσπιση της εθνικής επικράτειας ή στην προάσπιση των θεμελιωδών συμφερόντων τους δεν διέπονται, αυτές καθεαυτές, από το δίκαιο της Ένωσης (πρβλ. απόφαση της 11ης Μαρτίου 2003, Dory, C-186/01, EU:C:2003:146, σκέψη 35).

39 Εντούτοις, από τον σεβασμό που οφείλει η Ένωση στις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, δεν προκύπτει ότι οι αποφάσεις των κρατών μελών σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεών τους εκφεύγουν του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, ιδίως όταν πρόκειται για κανόνες σχετικούς με την οργάνωση του χρόνου εργασίας.

40 Πράγματι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, μολονότι εναπόκειται αποκλειστικώς στα κράτη μέλη να καθορίζουν τα ουσιώδη συμφέροντα ασφαλείας τους και να θεσπίζουν τα κατάλληλα μέτρα για την προάσπιση της εσωτερικής και εξωτερικής τους ασφάλειας, στα οποία συμπεριλαμβάνονται οι αποφάσεις σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, το γεγονός και μόνον ότι εθνικό μέτρο έχει ληφθεί για την προστασία της εθνικής ασφάλειας δεν μπορεί να συνεπάγεται τη μη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και να απαλλάσσει τα κράτη μέλη από τον αναγκαίο σεβασμό του δικαίου αυτού (πρβλ. αποφάσεις της 26ης Οκτωβρίου 1999, Sirdar, C-273/97, EU:C:1999:523, σκέψη 15, της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil, C-285/98, EU:C:2000:2,

σκέψη 15, και της 6ης Οκτωβρίου 2020, Privacy International, C-623/17, EU:C:2020:790, σκέψη 44 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία). Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τα εθνικά μέτρα που λαμβάνονται για τη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας κράτους μέλους.

41 Εξάλλου, όπως επισήμανε, κατ' ουσίαν, ο γενικός εισαγγελέας στα σημεία 44 και 45 των προτάσεών του, η διαπίστωση αυτή δεν αντιβαίνει στην απόφαση της 11ης Μαρτίου 2003, Dory (C-186/01, EU:C:2003:146).

42 Πράγματι, ενώ η καθιέρωση υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, την οποία αφορούσε η υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η εν λόγω απόφαση, δεν αποτελεί ζήτημα που διέπεται από το δίκαιο της Ένωσης, η οργάνωση του χρόνου εργασίας αποτελεί τομέα που έχει εναρμονιστεί, δυνάμει του άρθρου 153, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ, μέσω της οδηγίας 2003/88.

43 Εντούτοις, μολονότι ο οφειλόμενος από την Ένωση σεβασμός των ουσιωδών λειτουργιών του κράτους δεν συνεπάγεται πλήρη εξαίρεση της οργάνωσης του χρόνου εργασίας των στρατιωτικών από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, γεγονός παραμένει ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ επιβάλλει η εφαρμογή των κανόνων του δικαίου της Ένωσης σχετικά με την οργάνωση του χρόνου εργασίας στους στρατιωτικούς να μην εμποδίζει την ομαλή εκπλήρωση των ουσιωδών αυτών λειτουργιών. Επομένως, οι εν λόγω κανόνες δεν μπορούν να ερμηνεύονται κατά τέτοιον τρόπο ώστε να παρακωλύουν την εκπλήρωση, εκ μέρους των ενόπλων δυνάμεων, των αποστολών τους και να θίγουν, κατά συνέπεια, τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους οι οποίες συνίστανται στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και στην προστασία της εθνικής ασφάλειας.

44 Ως εκ τούτου, το δίκαιο της Ένωσης πρέπει να λαμβάνει δεόντως υπόψη τις ιδιαιτερότητες τις οποίες κάθε κράτος μέλος προβλέπει για τη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεών του, ανεξαρτήτως του αν αυτές οφείλονται, μεταξύ άλλων, στις ιδιαίτερες διεθνείς υποχρεώσεις που έχει αναλάβει το εν λόγω κράτος μέλος, στις συγκρούσεις ή τις απειλές που αντιμετωπίζει ή, ακόμη, στο γεωπολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται.

45 Συνεπώς, η εφαρμογή των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης και, ειδικότερα, εκείνων που αφορούν την οργάνωση του χρόνου εργασίας δεν μπορεί να παρακωλύει την εκπλήρωση των ειδικών καθηκόντων που κάθε κράτος μέλος αναθέτει στις ένοπλες δυνάμεις του, λαμβάνοντας υπόψη τις δικές του δεσμεύσεις και ευθύνες, προκειμένου να διασφαλίσει την εδαφική του ακεραιότητα ή να προστατεύσει την εθνική του ασφάλεια.

46 Από το σύνολο των ανωτέρω σκέψεων προκύπτει ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ δεν συνεπάγεται τον αποκλεισμό της οργάνωσης του χρόνου εργασίας όλων των στρατιωτικών από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης.

47 Δεύτερον, υπενθυμίζεται ότι η οδηγία 2003/88 έχει ως σκοπό να ορίσει ελάχιστα επιτακτικά όρια για τη βελτίωση των συνθηκών διαβιώσεως και εργασίας των εργαζομένων με μια προσέγγιση των εθνικών νομοθεσιών όσον αφορά, μεταξύ άλλων, τον χρόνο εργασίας. Η εν λόγω εναρμόνιση σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα της οργάνωσης του χρόνου εργασίας αποσκοπεί στην εξασφάλιση μεγαλύτερης προστασίας της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, προβλέποντας υπέρ αυτών ελάχιστες περιόδους ανάπαυσης –ιδίως ημερήσιας και εβδομαδιαίας– καθώς και κατάλληλα διαλείμματα εργασίας, και προβλέποντας ένα ανώτατο όριο διάρκειας της εβδομαδιαίας εργασίας [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψη 25 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

48 Εξάλλου, οι διατάξεις της οδηγίας 2003/88 εξειδικεύουν το θεμελιώδες δικαίωμα σε ένα όριο μέγιστης διάρκειας εργασίας και σε ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης, το οποίο κατοχυρώνεται ρητώς στο άρθρο 31, παράγραφος 2, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), και πρέπει, ως εκ τούτου, να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του (απόφαση της 17ης Μαρτίου 2021, Academia de Studii Economice din Bucureşti, C-585/19, EU:C:2021:210, σκέψη 37 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία). Εξ αυτού συνάγεται, ιδίως, ότι οι διατάξεις της οδηγίας 2003/88 δεν μπορούν να ερμηνεύονται στενά σε βάρος των δικαιωμάτων τα οποία ο εργαζόμενος αντλεί από αυτήν [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψη 27 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

49 Ως προς το ζήτημα αυτό, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι, για την εφαρμογή της οδηγίας 2003/88, η έννοια του «εργαζομένου» πρέπει να ορίζεται βάσει αντικειμενικών κριτηρίων που χαρακτηρίζουν τη σχέση εργασίας, λαμβανομένων υπόψη των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συγκεκριμένων προσώπων. Το κύριο χαρακτηριστικό της σχέσεως εργασίας είναι ότι ένα πρόσωπο παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, σε άλλο και υπό τις οδηγίες του, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή. Κατά συνέπεια, η σχέση εργασίας προϋποθέτει σχέση εξαρτήσεως μεταξύ του εργαζομένου και του εργοδότη του. Η ύπαρξη σχέσεως εξαρτήσεως πρέπει να εκτιμάται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση σε συνάρτηση με όλα τα στοιχεία και όλες τις περιστάσεις που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις μεταξύ των μερών (απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψεις 41 και 42 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

50 Εν προκειμένω, δεν αμφισβητείται ότι, κατά το κρίσιμο στην υπόθεση της κύριας δίκης χρονικό διάστημα, ο B. K. ελάμβανε αμοιβή και τελούσε, υπό την ιδιότητα του υπαξιωματικού των σλοβενικών ενόπλων δυνάμεων, σε σχέση εξάρτησης με τον εργοδότη του, κατά την έννοια της προηγούμενης σκέψης. Επομένως, η οδηγία 2003/88 μπορεί, a priori, να εφαρμοστεί στην περίπτωσή του.

51 Τρίτον, πρέπει να εξεταστεί αν οι δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων εν γένει ή, τουλάχιστον, ορισμένες από αυτές πρέπει να αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 δυνάμει του άρθρου της 1, παράγραφος 3, σε συνδυασμό με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

52 Το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88 ορίζει το πεδίο εφαρμογής της παραπέμποντας στο άρθρο 2 της οδηγίας 89/391. Η δεύτερη αυτή οδηγία εφαρμόζεται, κατά το άρθρο της 2, παράγραφος 1, «σε όλους τους δημόσιους ή ιδιωτικούς τομείς δραστηριοτήτων».

53 Εντούτοις, το άρθρο 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 89/391 προβλέπει στο πρώτο εδάφιο ότι η οδηγία δεν εφαρμόζεται όταν δεν το επιτρέπουν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα, παραδείγματος χάριν στις ένοπλες δυνάμεις, ή ορισμένων συγκεκριμένων δραστηριοτήτων στις υπηρεσίες πολιτικής άμυνας και διευκρινίζει στο δεύτερο εδάφιο ότι, στην περίπτωση αυτή, πρέπει να εξασφαλίζεται, όσον αυτό είναι δυνατόν, η ασφάλεια και η υγεία των εργαζομένων, λαμβανομένων υπόψη των σκοπών της οδηγίας αυτής.

54 Ως εκ τούτου, πρέπει να εξεταστεί αν οι δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων εν γένει ή, τουλάχιστον, ορισμένες από αυτές πρέπει να αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 για τον λόγο ότι εμπίπτουν στην εξαίρεση που προβλέπει το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, λαμβανομένης δεόντως υπόψη της ανάγκης ερμηνείας του εν λόγω πεδίου εφαρμογής υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

55 Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 πρέπει να ερμηνεύεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε το πεδίο εφαρμογής του να περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο για τη διαφύλαξη των συμφερόντων των οποίων την προστασία καθιστά δυνατή για τα κράτη μέλη (αποφάσεις της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer κ.λπ., C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 54, και της 30ής Απριλίου 2020, Készenléti Rendőrség, C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 32).

56 Περαιτέρω, το κριτήριο που χρησιμοποιείται στο άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 για τον αποκλεισμό ορισμένων δραστηριοτήτων από το πεδίο εφαρμογής της και, κατά συνέπεια, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 δεν βασίζεται στο γεγονός ότι οι εργαζόμενοι απασχολούνται σε έναν από τους κλάδους του δημόσιου τομέα τους οποίους αφορά η διάταξη αυτή, θεωρουμένους γενικώς, αλλά αποκλειστικώς στην ιδιαίτερη φύση ορισμένων συγκεκριμένων καθηκόντων που ασκούν οι εργαζόμενοι εντός των κλάδων που αφορά η διάταξη αυτή, η οποία φύση δικαιολογεί εξαίρεση από τους κανόνες σχετικά με την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, λόγω της αδήριτης ανάγκης να εξασφαλιστεί η αποτελεσματική προστασία του κοινωνικού συνόλου (απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 55 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

57 Μεταξύ των εγγενών ιδιαιτεροτήτων αυτών των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων που δικαιολογούν, δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, εξαίρεση από τους κανόνες σχετικά με την ασφάλεια και την υγεία των εργαζομένων περιλαμβάνεται το γεγονός ότι οι εν λόγω δραστηριότητες δεν προσφέρονται, ως εκ της φύσεώς τους, για προγραμματισμό του χρόνου εργασίας (απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 64 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

58 Το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 καθιστά δυνατή κατ' αυτόν τον τρόπο τη διαφύλαξη της αποτελεσματικότητας των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα των οποίων η αδιάλειπτη άσκηση είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική εκπλήρωση των ουσιωδών λειτουργιών του κράτους. Η απαίτηση αυτή αδιάλειπτης άσκησης πρέπει να εκτιμάται λαμβανομένης υπόψη της συγκεκριμένης φύσης της εξεταζόμενης δραστηριότητας (απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψεις 65 και 66 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

59 Ως προς το ζήτημα αυτό, αφενός, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η απαίτηση αδιάλειπτης λειτουργίας των υπηρεσιών στους τομείς της υγείας, της ασφάλειας και της δημοσίας τάξεως δεν κωλύει, όταν οι σχετικές δραστηριότητες ασκούνται υπό κανονικές συνθήκες, την οργάνωση των δραστηριοτήτων των εν λόγω υπηρεσιών, περιλαμβανομένων και των ωραρίων εργασίας των εργαζομένων τους, κατά τρόπον ώστε η εξαίρεση του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 να έχει εφαρμογή στις υπηρεσίες αυτές μόνον όταν συντρέχουν περιστάσεις εξαιρετικής σοβαρότητας και σημασίας, όπως φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές, σοβαρές επιθέσεις ή ατυχήματα, που επιβάλλουν τη λήψη μέτρων αναγκαίων για την προστασία της ζωής, της υγείας καθώς και της ασφάλειας του κοινωνικού συνόλου, των οποίων η ορθή εκτέλεση θα διακυβευόταν αν έπρεπε να τηρηθούν όλοι οι κανόνες της οδηγίας 2003/88. Σε τέτοιες περιπτώσεις, πρέπει να αναγνωρίζεται απόλυτη προτεραιότητα στον σκοπό της προστασίας του πληθυσμού, έναντι της τήρησης των διατάξεων της τελευταίας αυτής οδηγίας, οι οποίες μπορούν προσωρινά να τεθούν εκποδών στο πλαίσιο της λειτουργίας των εν λόγω υπηρεσιών (πρβλ. αποφάσεις της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 67, και της 30ής Απριλίου 2020, Készenléti Rendőrség, C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 42 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

60 Αφετέρου, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ορισμένες ιδιαίτερες δραστηριότητες του δημόσιου τομέα εμφανίζουν, ακόμη και όταν ασκούνται υπό κανονικές συνθήκες, τόσο ειδικά χαρακτηριστικά ώστε η ίδια η φύση τους να αποκλείει κατ' ανάγκην τη δυνατότητα να προγραμματίζεται ο χρόνος εργασίας με τέτοιον τρόπο ώστε να πληρούνται οι απαιτήσεις τις οποίες επιβάλλει η οδηγία 2003/88 (απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 68).

61 Αυτό ισχύει, ειδικότερα, στην περίπτωση των δραστηριοτήτων οι οποίες, προκειμένου να εκπληρωθεί αποτελεσματικά ο σκοπός γενικού συμφέροντος τον οποίο υπηρετούν, πρέπει οπωσδήποτε να ασκούνται αδιαλείπτως και αποκλειστικώς από έναν συγκεκριμένο εργαζόμενο, χωρίς να είναι δυνατή η καθιέρωση συστήματος εναλλαγής βάσει του οποίου θα μπορούσε να χορηγείται στον εργαζόμενο αυτόν, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, το δικαίωμα σε ώρες ή ημέρες ανάπαυσης μετά τη συμπλήρωση ενός ορισμένου αριθμού ωρών ή ημερών εργασίας (πρβλ. αποφάσεις της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψεις 70 έως 74, και της 30ής Απριλίου 2020, Készenléti Rendőrség, C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψεις 43 και 44).

62 Οι δραστηριότητες αυτές πρέπει να αποκλείονται πλήρως, δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88.

63 Εν προκειμένω, πρέπει να εξεταστεί σε ποιον βαθμό η νομολογία που υπενθυμίζεται στις σκέψεις 57 έως 61 της παρούσας απόφασης έχει εφαρμογή στις δραστηριότητες των μελών των ενόπλων δυνάμεων, εξυπακουομένου ότι, όπως υπογραμμίστηκε στις σκέψεις 43 και 45 της εν λόγω απόφασης, θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι η εφαρμογή σε αυτά της οδηγίας 2003/88 δεν επηρεάζει την ομαλή εκπλήρωση των ουσιωδών λειτουργιών των κρατών μελών, κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

64 Ως προς το ζήτημα αυτό, επισημαίνεται, κατά πρώτον, ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών αποκλείονται στο σύνολό τους και επί μονίμου βάσεως από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88.

65 Πράγματι, όπως υπενθυμίζεται στις σκέψεις 55, 56 και 58 της παρούσας απόφασης, το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, μολονότι αποσκοπεί στη διαφύλαξη της αποτελεσματικής εκπλήρωσης των ουσιωδών λειτουργιών του κράτους, πρέπει να ερμηνεύεται στενά και δεν έχει ως σκοπό να αποκλείσει από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας αυτής και, κατά συνέπεια, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 ορισμένους κλάδους του δημόσιου τομέα, θεωρούμενους γενικώς, αλλά μόνον ορισμένες κατηγορίες δραστηριοτήτων στους κλάδους αυτούς, λόγω της ιδιαίτερης φύσης τους.

66 Πλην όμως, αφενός, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 δεν μπορεί να δικαιολογήσει τον πλήρη αποκλεισμό του μη πολιτικού προσωπικού της δημόσιας διοίκησης από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας αυτής (πρβλ. απόφαση της 12ης Ιανουαρίου 2006, Επιτροπή κατά Ισπανίας, C-132/04, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2006:18, σκέψεις 30 έως 40).

67 Εξάλλου και όπως επισήμανε, κατ' ουσίαν, ο γενικός εισαγγελέας στην υποσημείωση 88 των προτάσεών του, οι ειδικές εξαιρέσεις όσον αφορά τους στρατιωτικούς που προβλέπονται ρητώς τόσο στο άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο γ', της οδηγίας 89/656 όσο και στο άρθρο 10, παράγραφος 1, στοιχείο β', της οδηγίας 2013/35 δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης αν το άρθρο 2,

παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 είχε αποκλείσει εν γένει τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων από το πεδίο εφαρμογής της τελευταίας αυτής οδηγίας. Πράγματι, το εν λόγω άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, καθορίζει επίσης το πεδίο εφαρμογής των οδηγιών 89/656 και 2013/35, όπως προκύπτει, αντιστοίχως, από το άρθρο 1, παράγραφος 2, της οδηγίας 89/656 και το άρθρο 1, παράγραφος 6, της οδηγίας 2013/35.

68 Αφετέρου, όπως επίσης επισήμανε, κατ' ουσίαν, ο γενικός εισαγγελέας στα σημεία 82 και 83 των προτάσεών του, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι το σύνολο των δραστηριοτήτων που ασκούν οι στρατιωτικοί εμφανίζει τέτοιες ιδιαιτερότητες ώστε να αποκλείεται κάθε προγραμματισμός του χρόνου εργασίας ο οποίος να πληροί τις απαιτήσεις που επιβάλλει η οδηγία 2003/88.

69 Αντιθέτως, ορισμένες δραστηριότητες που δύνανται να ασκούνται από τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων, όπως οι συνδεόμενες, μεταξύ άλλων, με υπηρεσίες διοίκησης, συντήρησης, επισκευής, υγείας, τήρησης της τάξης ή δίωξης των παραβάσεων, δεν μπορούν να αποκλειστούν στο σύνολό τους από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88.

70 Πράγματι, δεν αμφισβητείται ότι τέτοιες δραστηριότητες εμπίπτουν, κατ' αρχήν, στο πεδίο εφαρμογής της ως άνω οδηγίας όταν ασκούνται, υπό παρόμοιες συνθήκες, από δημοσίους υπαλλήλους οι οποίοι δεν έχουν τη στρατιωτική ιδιότητα.

71 Πλην όμως, υπενθυμίζεται ότι η εξαίρεση που προβλέπεται στο άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 έχει εφαρμογή κατά τον ίδιο τρόπο σε όλους τους εργαζομένους που ασκούν πανομοιότυπες συγκεκριμένες δραστηριότητες προς εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου (πρβλ. απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ., C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 59).

72 Εξάλλου, μολονότι αληθεύει ότι όλοι οι στρατιωτικοί υποχρεούνται να είναι σε ετοιμότητα προκειμένου να μπορούν να συμμετάσχουν χωρίς καμία καθυστέρηση σε επιχειρήσεις, εντούτοις η εφαρμογή σε αυτούς των κανόνων της οδηγίας 2003/88, όσον αφορά τις δραστηριότητες για τις οποίες έγινε λόγος στη σκέψη 69 της παρούσας απόφασης, δεν είναι ικανή να παρεμποδίσει την αποτελεσματική τήρηση της υποχρέωσης ετοιμότητας, τουλάχιστον κατά το μέτρο που οι δραστηριότητες αυτές δεν ασκούνται στο πλαίσιο στρατιωτικής επιχείρησης, συμπεριλαμβανομένης και της άμεσης προετοιμασίας της.

73 Ωστόσο, κατά δεύτερον, προκύπτει αφενός από τη νομολογία που υπενθυμίζεται στη σκέψη 59 της παρούσας απόφασης ότι, όταν τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων αντιμετωπίζουν περιστάσεις εξαιρετικής σοβαρότητας και σημασίας, κατά την έννοια της νομολογίας αυτής, οι δραστηριότητές τους αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88, δυνάμει του άρθρου της 1, παράγραφος 3, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391.

74 Τούτο ισχύει στην περίπτωση που, λαμβανομένης υπόψη της σοβαρότητας και της σημασίας του συνόλου των περιστάσεων που ασκούν επιρροή, προκύπτει ότι είναι αδύνατη η προστασία του πληθυσμού με ταυτόχρονη οργάνωση των δραστηριοτήτων των ενόπλων δυνάμεων κατά τρόπο ώστε όλα τα μέλη τους να μπορούν να απολαύουν των εγγυήσεων που προβλέπει η οδηγία 2003/88 όσον αφορά τη διάρκεια του χρόνου εργασίας και του χρόνου ανάπαυσης, ιδίως μέσω ενός μηχανισμού εναλλαγής του προσωπικού (βλ., κατ' αναλογίαν, απόφαση της 30ής Απριλίου 2020, Készenléti Rendőrség, C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψεις 47 έως 50).

75 Αφετέρου, από τη νομολογία που υπενθυμίζεται στη σκέψη 60 της παρούσας απόφασης μπορεί να συναχθεί ότι ορισμένες κατηγορίες στρατιωτικών δραστηριοτήτων εκφεύγουν στο σύνολό τους του πεδίου εφαρμογής της οδηγίας 2003/88, όταν εμφανίζουν τόσο ειδικά χαρακτηριστικά ώστε να μην επιτρέπουν, κατ' ανάγκην και επί μονίμου βάσεως, την τήρηση των απαιτήσεων που επιβάλλει η οδηγία αυτή.

76 Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση των δραστηριοτήτων που ασκούνται από μέλη των ενόπλων δυνάμεων τα οποία, λόγω του υψηλού επιπέδου των προσόντων τους ή του εξαιρετικά ευαίσθητου χαρακτήρα των καθηκόντων που τους έχουν ανατεθεί, πολύ δύσκολα μπορούν να αντικατασταθούν από άλλα μέλη των ενόπλων δυνάμεων, μέσω συστήματος εναλλαγής το οποίο να καθιστά δυνατή τόσο την τήρηση των μεγίστων περιόδων εργασίας και των περιόδων ανάπαυσης που προβλέπει η οδηγία 2003/88 όσο και την προσήκουσα εκπλήρωση της ουσιώδους αποστολής που τους έχει ανατεθεί.

77 Κατά τρίτον, επισημαίνεται ότι όλοι οι στρατιωτικοί που καλούνται να συνδράμουν στις επιχειρήσεις που συνεπάγονται στρατιωτική δράση των ενόπλων δυνάμεων κράτους μέλους, ανεξαρτήτως του αν αυτές επιχειρούν σε μόνιμη βάση ή περιστασιακά, εντός ή εκτός των συνόρων του, ασκούν δραστηριότητα η οποία, δυνάμει του άρθρου 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 και υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, πρέπει, ως εκ της φύσεώς της, να αποκλείεται στο σύνολό της από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88.

78 Πράγματι, η τήρηση των απαιτήσεων που επιβάλλει η οδηγία 2003/88 κατά τη διάρκεια τέτοιων επιχειρήσεων θα ενείχε σημαντικούς κινδύνους τόσο για την επιτυχία τους, η οποία προϋποθέτει τη δυνατότητα να απαιτείται πλήρης δέσμευση, κατά τη διάρκεια μακρών περιόδων, των εμπλεκόμενων μελών των ενόπλων δυνάμεων, όσο και, κατά συνέπεια, για την ομαλή εκπλήρωση των ουσιωδών λειτουργιών της προστασίας της εθνικής ασφάλειας και της διασφάλισης της εδαφικής ακεραιότητας των κρατών μελών.

79 Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ενδεχόμενη αλληλεξάρτηση όχι μόνον μεταξύ των εν λόγω επιχειρήσεων, αλλά και μεταξύ αυτών και άλλων δραστηριοτήτων που ασκούνται από τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων, ως προς τις οποίες η εφαρμογή των κανόνων της οδηγίας 2003/88, μέσω της επιβολής στις αρμόδιες αρχές της υποχρέωσης να καθιερώσουν σύστημα εναλλαγής ή προγραμματισμού της εργασίας, θα μπορούσε να λάβει χώρα μόνον σε βάρος των ίδιων των επιχειρήσεων, αντιθέτως προς τις επιταγές του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Ως εκ τούτου, εφόσον είναι αναγκαίο για την ομαλή διεξαγωγή των καθαυτό στρατιωτικών επιχειρήσεων, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να εκφεύγουν επίσης από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88, κατά τη διάρκεια διεξαγωγής των στρατιωτικών επιχειρήσεων, και ορισμένες δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων που δεν τις αφορούν άμεσα.

80 Περαιτέρω, το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 και υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, επιβάλλει επίσης τον αποκλεισμό από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 του συνόλου των δραστηριοτήτων που εμπίπτουν είτε στην αρχική εκπαίδευση των στρατιωτικών, με την οποία πρέπει να εξομοιωθεί η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, είτε στις τακτικές επιχειρησιακές ασκήσεις στις οποίες υποχρεούνται να συμμετέχουν, εν συνεχεία, τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων.

81 Πράγματι, όπως επισήμανε η Γαλλική Κυβέρνηση, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των ενόπλων δυνάμεων, οι στρατιωτικοί πρέπει να μπορούν να τεθούν αντιμέτωποι, κατά τη διάρκεια τόσο της αρχικής εκπαίδευσης όσο και των επιχειρησιακών ασκήσεων, με καταστάσεις οι οποίες θα προσομοιάζουν όσο το δυνατόν περισσότερο στις συνθήκες, περιλαμβανομένων των πλέον ακραίων, υπό τις οποίες διεξάγονται οι καθαυτό στρατιωτικές επιχειρήσεις. Πλην όμως, ο θεμιτός αυτός σκοπός δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί αν οι κανόνες σχετικά με την οργάνωση του χρόνου εργασίας, τους οποίους προβλέπει η οδηγία 2003/88, έπρεπε να τηρούνται κατά τη διάρκεια της αρχικής εκπαίδευσης και των επιχειρησιακών ασκήσεων.

82 Κατά τα λοιπά, επιβάλλοντας στους στρατιωτικούς τις ως άνω υποχρεώσεις εκπαίδευσης και συμμετοχής σε ασκήσεις, τα κράτη μέλη μεριμνούν επίσης για τη βέλτιστη προστασία της υγείας και της ασφάλειας τους κατά τη διάρκεια των καθαυτό επιχειρήσεων των ενόπλων δυνάμεων, στο μέτρο που μέσω της εκπαίδευσης και των ασκήσεων οι στρατιωτικοί επιτυγχάνουν και διατηρούν υψηλό επίπεδο αντοχής σε αντίξοες συνθήκες διαβίωσης.

83 Το γεγονός ότι η αρχική εκπαίδευση, οι επιχειρησιακές ασκήσεις και οι καθαυτό στρατιωτικές επιχειρήσεις λαμβάνουν χώρα σε καιρό ειρήνης δεν μπορεί να αναιρέσει το συμπέρασμα ότι οι δραστηριότητες αυτές πρέπει να αποκλείονται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88. Πράγματι, η αποστολή που αναλαμβάνουν οι ένοπλες δυνάμεις για την προστασία της εθνικής ασφάλειας και τη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας πρέπει να μπορεί να υλοποιηθεί πλήρως, ακόμη και σε καιρό ειρήνης.

84 Πρέπει να προστεθεί ότι αποτελεί αποκλειστική ευθύνη κάθε κράτους μέλους, λαμβανομένων υπόψη, μεταξύ άλλων, των απειλών που αντιμετωπίζει, των ιδιαίτερων διεθνών υποχρεώσεών του και του ειδικού γεωπολιτικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται, να διεξάγει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που κρίνει κατάλληλες και να καθορίζει την έκταση της αρχικής εκπαίδευσης και των επιχειρησιακών ασκήσεων που θεωρεί χρήσιμες για την ομαλή διεξαγωγή των εν λόγω επιχειρήσεων, χωρίς ως προς το σημείο αυτό να χωρεί έλεγχος του Δικαστηρίου, δεδομένου ότι πρέπει να γίνει δεκτό ότι τα ζητήματα αυτά εκφεύγουν του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, όπως επισημάνθηκε στη σκέψη 38 της παρούσας απόφασης.

85 Εν προκειμένω, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν η δραστηριότητα επιφυλακής την οποία ασκούσε ο Β. Κ. εμπίπτει σε κάποια από τις περιπτώσεις στις οποίες αναφέρονται οι σκέψεις 73 έως 83 της παρούσας απόφασης. Εάν η απάντηση είναι αρνητική, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η δραστηριότητα αυτή εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88. Ως προς το ζήτημα αυτό, δεν αποκλείεται, λαμβανομένης υπόψη της δικογραφίας που έχει στη διάθεσή του το Δικαστήριο, το αιτούν δικαστήριο να κρίνει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη υπηρεσία επιφυλακής αποτελεί καθαυτό στρατιωτική επιχείρηση και ότι, επομένως, εκφεύγει του πεδίου εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας.

86 Τέλος, πρέπει να διευκρινιστεί ότι, ακόμη και όταν οι στρατιωτικοί ασκούν δραστηριότητες που εμπίπτουν πλήρως στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88, η οδηγία αυτή προβλέπει, αντιθέτως προς όσα υποστηρίζει η Γαλλική Κυβέρνηση, εξαιρέσεις από τα δικαιώματα που καθιερώνει, τις οποίες μπορούν να επικαλούνται τα κράτη μέλη έναντι των στρατιωτικών.

87 Αυτό ισχύει, εν πάση περιπτώσει, για το άρθρο 17, παράγραφος 3, στοιχεία β′ και γ′, της εν λόγω οδηγίας, το οποίο επιτρέπει, κατ' ουσίαν, την παρέκκλιση υπό ορισμένες προϋποθέσεις από τα άρθρα 3, 4, 5, 8 και 16 τόσο για τις δραστηριότητες φύλαξης και επίβλεψης που χαρακτηρίζονται

από την ανάγκη συνεχούς παρουσίας για την προστασία των αγαθών και των προσώπων όσο και για τις δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται από την ανάγκη να εξασφαλισθεί η συνέχεια της υπηρεσίας ή της παραγωγής.

88 Από το σύνολο των ανωτέρω σκέψεων προκύπτει ότι το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, σε συνδυασμό με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, έχει την έννοια ότι η δραστηριότητα επιφυλακής που ασκείται από στρατιωτικό αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας:

– είτε όταν η δραστηριότητα αυτή ασκείται στο πλαίσιο της αρχικής εκπαίδευσής του, επιχειρησιακής άσκησης ή καθαυτό στρατιωτικής επιχείρησης,

– είτε όταν συνιστά δραστηριότητα που εμφανίζει τόσο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ώστε να μην προσφέρεται για την εφαρμογή συστήματος εναλλαγής προσωπικού το οποίο να καθιστά δυνατή την τήρηση των απαιτήσεων της ως άνω οδηγίας,

– είτε όταν από το σύνολο των περιστάσεων που ασκούν επιρροή συνάγεται ότι η δραστηριότητα αυτή ασκείται στο πλαίσιο έκτακτων συμβάντων, των οποίων η βαρύτητα και η κλίμακα επιβάλλουν τη λήψη μέτρων αναγκαίων για την προστασία της ζωής, της υγείας καθώς και της ασφάλειας του κοινωνικού συνόλου, η δε ορθή εκτέλεση των μέτρων αυτών θα διακυβευόταν αν έπρεπε να τηρηθούν όλοι οι κανόνες της ως άνω οδηγίας,

– είτε όταν η εφαρμογή της ως άνω οδηγίας σε μια τέτοια δραστηριότητα, μέσω της επιβολής στις αρμόδιες αρχές της υποχρέωσης να καθιερώσουν σύστημα εναλλαγής ή προγραμματισμού της εργασίας, θα μπορούσε να λάβει χώρα μόνον σε βάρος της ομαλής διεξαγωγής των καθαυτό στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Επί του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος

89 Διευκρινίζεται ευθύς εξαρχής ότι, στο πλαίσιο της απάντησης στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο, θα χρησιμοποιηθεί ο όρος «περίοδος εργασιακής ετοιμότητας» για το σύνολο των χρονικών διαστημάτων κατά τη διάρκεια των οποίων ο στρατιωτικός, ενόσω ασκεί τη δραστηριότητα επιφυλακής, παραμένει αποκλειστικά στη διάθεση των ανωτέρων του, χωρίς να ασκεί πράγματι δραστηριότητα επιτήρησης.

90 Εξάλλου, υπογραμμίζεται ότι από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι η διαφορά της κύριας δίκης αφορά αποκλειστικά την καταβολή αμοιβής υπερωριακής απασχόλησης για τις περιόδους εργασιακής ετοιμότητας που πραγματοποίησε ο Β. Κ.

91 Κατά συνέπεια, προκειμένου να δοθεί χρήσιμη απάντηση στο αιτούν δικαστήριο, πρέπει να αναδιατυπωθεί το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα και να γίνει δεκτό ότι, με αυτό, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν, κατ' ορθή ερμηνεία του άρθρου 2 της οδηγίας 2003/88, η περίοδος εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια της οποίας ο στρατιωτικός υποχρεούται μεν να παραμένει στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, αλλά δεν παρέχει πραγματική εργασία, πρέπει να θεωρείται ως χρόνος εργασίας για τον καθορισμό της αμοιβής που οφείλεται σε αυτόν για την εν λόγω περίοδο.

92 Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι η απάντηση σε αυτό το προδικαστικό ερώτημα θα είναι κρίσιμη για τη διαφορά της κύριας δίκης μόνον αν το αιτούν δικαστήριο καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη δραστηριότητα επιφυλακής δεν αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88.

93 Κατόπιν των ανωτέρω προκαταρκτικών διευκρινίσεων, υπενθυμίζεται, πρώτον, ότι αποτελεί «χρόνο εργασίας», κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88, το σύνολο των περιόδων εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια των οποίων οι περιορισμοί που επιβάλλονται στον εργαζόμενο είναι τέτοιας φύσεως ώστε να επηρεάζουν αντικειμενικά και σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δυνατότητά του να διαχειρίζεται ελεύθερα κατά τη διάρκεια των εν λόγω περιόδων τον χρόνο κατά τον οποίο δεν απαιτείται να παρέχει τις επαγγελματικές του υπηρεσίες και τη δυνατότητά του να αφιερώνει τον χρόνο αυτό στα ενδιαφέροντά του. Αντιστρόφως, όταν οι δεσμεύσεις που επιβάλλονται στον εργαζόμενο κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης περιόδου εργασιακής ετοιμότητας δεν είναι τόσο περιοριστικές και του παρέχουν τη δυνατότητα να διαχειρίζεται τον χρόνο του και να αφιερώνεται στα ενδιαφέροντά του χωρίς σοβαρούς περιορισμούς, μόνον ο χρόνος που συνδέεται με την εργασία που όντως παρέχεται, αναλόγως της περιπτώσεως, κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας περιόδου είναι «χρόνος εργασίας» για τους σκοπούς εφαρμογής της οδηγίας [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψεις 37 και 38 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

94 Όσον αφορά περιόδους εργασιακής ετοιμότητας που πραγματοποιούνται σε χώρους εργασίας διαφορετικούς από την κατοικία του εργαζομένου, όπως εν προκειμένω, καθοριστικός παράγων για να θεωρηθεί ότι συντρέχουν τα χαρακτηριστικά στοιχεία του «χρόνου εργασίας», κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88, είναι το γεγονός ότι ο εργαζόμενος υποχρεούται να είναι παρών σε χώρο που έχει καθορίσει ο εργοδότης και να βρίσκεται εκεί στη διάθεση του τελευταίου για να μπορεί να παράσχει αμέσως τις υπηρεσίες του σε περίπτωση ανάγκης, με τη διευκρίνιση ότι ως τόπος εργασίας πρέπει να νοείται κάθε τόπος στον οποίο ο εργαζόμενος καλείται να ασκήσει μια δραστηριότητα κατ' εντολήν του εργοδότη του, περιλαμβανομένης της περιπτώσεως στην οποία ο τόπος αυτός δεν είναι το μέρος όπου ασκεί συνήθως την επαγγελματική του δραστηριότητα. Εφόσον, κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας περιόδου εργασιακής ετοιμότητας, ο εργαζόμενος πρέπει να παραμένει μακριά από το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον και έχει περιορισμένη δυνατότητα διαθέσεως του χρόνου κατά τον οποίο δεν απαιτούνται οι επαγγελματικές του υπηρεσίες, το σύνολο της εν λόγω περιόδου θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88, ανεξάρτητα από την πραγματική παροχή εργασίας εκ μέρους του εργαζομένου κατά τη διάρκεια της ως άνω περιόδου [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψεις 33 έως 35 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

95 Από τα προεκτεθέντα προκύπτει ότι, αν υποτεθεί ότι η οδηγία 2003/88 έχει εφαρμογή στην περίπτωση αυτή, περίοδος εργασιακής ετοιμότητας η οποία επιβάλλεται σε στρατιωτικό και συνεπάγεται τη συνεχή παρουσία του στον τόπο εργασίας του πρέπει να θεωρείται ότι συνιστά χρόνο εργασίας, κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας, όταν ο εν λόγω τόπος εργασίας είναι διαφορετικός από την κατοικία του.

96 Δεύτερον, υπενθυμίζεται εντούτοις ότι, εξαιρουμένης της ειδικής περιπτώσεως που αφορά την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, περί της οποίας γίνεται λόγος στο άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 2003/88, η οδηγία αυτή περιορίζεται στη ρύθμιση ορισμένων πτυχών της οργάνωσης του χρόνου εργασίας προς εξασφάλιση της προστασίας της ασφάλειας και της υγείας των

εργαζομένων, με αποτέλεσμα, κατ' αρχήν, να μην εφαρμόζεται στις αμοιβές των εργαζομένων [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψη 57 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

97 Επομένως, ο τρόπος αμοιβής των εργαζομένων για τις περιόδους εργασιακής ετοιμότητας διέπεται όχι από την οδηγία 2003/88 αλλά από τις εφαρμοστέες διατάξεις του εθνικού δικαίου. Κατά συνέπεια, η ως άνω οδηγία δεν αντιτίθεται στην εφαρμογή ρυθμίσεως κράτους μέλους, συλλογικής συμβάσεως εργασίας ή αποφάσεως εργοδότη η οποία, προκειμένου περί της αμοιβής μιας υπηρεσίας επιφυλακής, λαμβάνει υπόψη με διαφορετικό τρόπο τις περιόδους κατά τη διάρκεια των οποίων παρέχεται πράγματι εργασία και εκείνες κατά τη διάρκεια των οποίων δεν παρέχεται καμία πραγματική εργασία, ακόμη και όταν οι περίοδοι αυτές πρέπει να θεωρηθούν στο σύνολό τους ως «χρόνος εργασίας» για τους σκοπούς εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας [απόφαση της 9ης Μαρτίου 2021, Radiotelevizija Slovenija (Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας σε απομακρυσμένη τοποθεσία), C-344/19, EU:C:2021:182, σκέψη 58 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία].

98 Από το σύνολο των ανωτέρω σκέψεων προκύπτει ότι το άρθρο 2 της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται στο να αμείβεται η περίοδος εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια της οποίας ο στρατιωτικός υποχρεούται μεν να παραμένει στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, αλλά δεν παρέχει πραγματική εργασία, κατά τρόπο διαφορετικό σε σχέση με μια περίοδο εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια της οποίας παρέχει πραγματική εργασία.

Επί των δικαστικών εξόδων

99 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (τμήμα μείζονος συνθέσεως) αποφαίνεται:

1) Το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, σε συνδυασμό με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, έχει την έννοια ότι η δραστηριότητα επιφυλακής που ασκείται από στρατιωτικό αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας:

- **είτε όταν η δραστηριότητα αυτή ασκείται στο πλαίσιο της αρχικής εκπαίδευσής του, επιχειρησιακής άσκησης ή καθαυτό στρατιωτικής επιχείρησης,**

- **είτε όταν συνιστά δραστηριότητα που εμφανίζει τόσο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ώστε να μην προσφέρεται για την εφαρμογή συστήματος εναλλαγής προσωπικού το οποίο να καθιστά δυνατή την τήρηση των απαιτήσεων της ως άνω οδηγίας,**

- **είτε όταν από το σύνολο των περιστάσεων που ασκούν επιρροή συνάγεται ότι η δραστηριότητα αυτή ασκείται στο πλαίσιο έκτακτων συμβάντων, των οποίων η βαρύτητα και η κλίμακα επιβάλλουν τη λήψη μέτρων αναγκαίων για την προστασία της ζωής, της υγείας καθώς και της ασφάλειας του κοινωνικού συνόλου, η δε ορθή**

εκτέλεση των μέτρων αυτών θα διακυβευόταν αν έπρεπε να τηρηθούν όλοι οι κανόνες της ως άνω οδηγίας,

– **είτε όταν η εφαρμογή της ως άνω οδηγίας σε μια τέτοια δραστηριότητα, μέσω της επιβολής στις αρμόδιες αρχές της υποχρέωσης να καθιερώσουν σύστημα εναλλαγής ή προγραμματισμού της εργασίας, θα μπορούσε να λάβει χώρα μόνον σε βάρος της ομαλής διεξαγωγής των καθαυτό στρατιωτικών επιχειρήσεων.**

2) **Το άρθρο 2 της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται στο να αμείβεται η περίοδος εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια της οποίας ο στρατιωτικός υποχρεούται μεν να παραμένει στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, αλλά δεν παρέχει πραγματική εργασία, κατά τρόπο διαφορετικό σε σχέση με μια περίοδο εργασιακής ετοιμότητας κατά τη διάρκεια της οποίας παρέχει πραγματική εργασία.**

(υπογραφές)